

فصلنامه علمی تخصصی پژوهش‌های گردشگری و توسعه پایدار
سال دوم، شماره ۴ (پیاپی: ۷)، پاییز ۱۳۹۸

بررسی تأثیر گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار (نمونه موردی: شهر مشهد)

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۰۴

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۸/۳۰

کد مقاله: ۱۶۹۷۳

جلیل موحدی رضاآباد^۱، عزت الله مافی^۲، علیرضا بیدخوری^۳

چکیده

هدف از انجام این تحقیق بررسی تأثیر گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار نمونه موردی شهر مشهد است. بنابراین تحقیق حاضر به عنوان تحقیق کاربردی از نوع توصیفی و پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش، شامل ساکنان شهر مشهد می‌باشد که تعداد ۹۴ نفر به عنوان حجم نمونه بر اساس نمونه گیری تصادفی انتخاب گردید. برای جمع آوری داده‌های لازم از پرسشنامه استاندارد محقق ساخته توسعه پایدار گردشگری استفاده گردید. و روایی پرسشنامه از نوع محتوایی بوده که مورد تایید استاد راهنما و مشاور قرار گرفت. با بررسی پایایی کل سوالات مقدار ۰/۵۹۲/۰ برای پرسشنامه توسعه پایدار گردشگری حلال بدست آمده که از پایایی بالایی برخوردار است. جهت تجزیه و تحلیل آماری از نرم افزار SPSS نسخه ۲۱ و Excel استفاده گردید. و روش تجزیه و تحلیل داده‌ها براساس همبستگی و رگرسیون خطی می‌باشد. نتایج نشان داد که بین گردشگری حلال و مولفه‌های توسعه پایدار رابطه معناداری وجود دارد. گردشگری حلال می‌تواند دستاوردهای فرهنگی، زیست محیطی، اجتماعی و اقتصادی مثبتی را برای شهر مشهد به همراه داشته باشد. و گردشگری حلال در بین شاخص‌ها بیشترین تأثیر بر توسعه شاخص اقتصادی پایدار شهر مشهد دارد.

واژگان کلیدی: گردشگر، گردشگری حلال، توسعه پایدار، زائران خارجی، ابعاد زیست محیطی، فرهنگی اجتماعی، اقتصادی و شهر مشهد

- ۱- دانشجوی کارشناسی ارشد گردشگری (مذهبی)، رئیس اداره منابع انسانی سازمان فرهنگی آستان قدس رضوی
- ۲- دانشیار گروه گردشگری، موسسه آموزش عالی غیرانتفاعی خردگرایان مطهر، مشهد
- ۳- استادیار گروه گردشگری، موسسه آموزش عالی غیرانتفاعی خردگرایان مطهر، مشهد

۱- مقدمه

بروز انقلاب صنعتی و دگرگونی‌های عمیق در ارکان سازمان اجتماعی- اقتصادی جوامع مسائل و مشکلات بی‌سابقه و نوظهوری در شهرها به وجود آمد که به طور عمده ناشی از پیشی‌گرفتن رشد صنعت و تکنولوژی بر فرهنگ برنامه‌ریزی و شهرسازی متناسب با شرایط جدید بوده است. در این زمان و همچنین پس از قرن بیستم رویکردهای متعدد شهری و طرح‌ها و الگوهای مختلفی برای ساماندهی فضایی شهرها ارائه می‌شود (ملکی، ۱۳۹۰: ۲۲). یکی از دیدگاه‌هایی که در این مقوله مطرح می‌شود "نظریه توسعه پایدار شهری" است که از زمان برگزاری کنفرانس سران در سال ۱۹۹۲ به این طرف، به عنوان یکی از مهمترین پارادایم‌های توسعه برای اواخر قرن بیستم مطرح شده است (بارو، ۱۹۹۵: ۱۱۲).

از آنجا که حوزه‌های گردشگری در مقاصد مختلف دنیا با توجه به ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های آن کشورها متفاوت است؛ در نتیجه رونق این حوزه‌ها به زیرساخت و امکانات خاص خود نیاز دارد و به عبارت دیگر توسعه یا عدم توسعه اشکال متفاوت گردشگری در یک جامعه مرهون ویژگی‌های زیادی از جمله شرایط آب و هوایی، جاذبه‌ها، سهولت ورود گردشگران، امنیت، زیرساخت‌هایی مانند حمل و نقل، اقامتگاه‌ها و غیره است. در کنار این عوامل، الگوی گردشگری ناظر بر نظام گردشگری هر کشور نیز چارچوبی را تعیین می‌کند که اصول و مقررات خاصی را برای بخش گردشگری مقرر کرده است (حاجی نژاد و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۹). الگوی گردشگری حلال، گردشگران حوزه‌های متفاوت مانند گردشگران مذهبی، ورزشی، تفریحی و غیره را ملزم می‌دارد تا مطابق آیین دین اسلام و در چارچوب خاص تعیین شده تمامی معیارها را رعایت کنند (همان منبع).

گردشگری حلال در ایران با وجود ۸ هزار و ۹۱۹ مکان مذهبی مقدس، هنوز فاقد ساماندهی تخصصی و متمرکز بوده و این وضعیت نابسامان حتی در شهرهای مهمی چون مشهد و قم نیز مشاهده می‌شود. تنها اگر از جمعیت ۳۰۰ میلیون نفری شیعیان یک درصد را بتوانیم به ایران جذب کنیم، رقم ۳ میلیون گردشگر خارجی حلال علاوه بر ارائه چهره واقعی از کشورمان در دنیا، برای اقتصاد ما نیز تعیین کننده خواهد بود (خاک زند و همکاران، ۱۳۹۴: ۵).

گردشگری حلال پایدار نشأت گرفته از توسعه پایدار است. توسعه پایدار از اصول و مبانی پیشرفت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در جهان محسوب می‌شود و به دلیل نقشی که گردشگری می‌تواند در این زمینه به‌ویژه در کشورهایمان ایران ایفا نماید لزوم و ضرورت توجه به گردشگری پایدار حائز اهمیت فراوان است (سلیمی سبحان، ۱۳۹۳: ۹۸-۹۹).

رویکرد توسعه پایدار گردشگری، یک جابجایی از رویکردهای سنتی اقتصاد نئوکلاسیک در زمینه توسعه گردشگری، به یک رویکرد کلی نگرتر (سیستمی تر) را نشان می‌دهد (قدمی و علیقلی زاده فیروزجایی، ۱۳۹۱: ۸۰). توسعه پایدار، دستیابی همزمان به همه اجزا یا ابعاد با رویکردی سیستمی و یک ادراک ذهنی کل گرایانه نیاز دارد که تک تک ابعاد و نیز روابط متقابل بین آنها را به حساب آورد (سرائی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷۹).

توسعه پایدار گردشگری نوعی از گردشگری است که به مدیریت تمامی منابع منجر گردد و نیاز گردشگران فعلی و جامعه میزبان را بدون به خطر انداختن نسل آینده تامین گرداند (جوادی، ۱۳۹۵). شهر مشهد به عنوان دومین شهر بزرگ کشور و دومین کلانشهر مذهبی جهان اسلام از برکت وجود پاک امام هشتم شیعیان امام رضا (ع) در مرکز و هسته اصلی آن هرساله شاهد ورود خیل عظیم مشتاقان زیارت مرقد آن امام همام از اقصی نقاط کشور و جهان اسلام می‌باشد. بطوریکه میزان مسافرین داخلی و خارجی وارد شده به این شهر بر اساس آمار غیررسمی تا ۲۰ میلیون نفر در سال گزارش شده است و این امر منجر به توسعه صنعت گردشگری و تاسیسات مربوط به آن، رونق و توسعه شهری، کسب منافع اقتصادی و غیره شده است. علاوه بر گردشگران داخلی که از سراسر ایران به مشهد مقدس سفر می‌کنند مقصد ۵۰ درصد گردشگران خارجی نیز مشهد مقدس است که به عنوان مثال سال گذشته ۱ میلیون و ۶۰۰ هزار نفر از کشور عراق به پایتخت معنوی ایران سفر کرده اند. ظرفیت بالای مشهد به عنوان یکی از مهمترین قطب‌های گردشگری در ایران و منطقه این فرصت را می‌تواند به وجود آورد که مشهد به عنوان قطب گردشگری حلال در منطقه مطرح شود. با توجه به این شاخص‌ها؛ سؤال اصلی این تحقیق عبارت است از اینکه آیا گردشگری حلال می‌تواند در شاخص‌های اقتصادی- اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد تاثیرگذار باشد؟

۲- اهداف تحقیق

- ۱- بررسی تاثیر ابعاد گردشگری حلال در شاخص‌های زیست محیطی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد.
- ۲- بررسی تاثیر ابعاد گردشگری حلال در شاخص اقتصادی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد.
- ۳- بررسی تاثیر ابعاد گردشگری حلال در شاخص اجتماعی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد.
- ۴- بررسی تاثیر ابعاد گردشگری حلال در شاخص فرهنگی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد.

۳- اصطلاحات و مفاهیم اساسی تحقیق

گردشگری: گردشگری ابزاری است که به وسیله آن مردم در زمان اوقات فراغت از فشارهای شغلی و الگوهای روزمره زندگی در منزل، با تجربه وضعیت‌ها و مکان‌های تازه، منافع روانشناختی کسب می‌کنند (همایون، ۱۳۸۴: ۲۶).
گردشگری حلال: گردشگری حلال محصولی جدید در صنعت گردشگری است که برای مسلمانان با رعایت موازین دینی آنان خدمات گردشگری ارائه می‌دهد (پروهیک، ۲۰۱۱؛ به نقل از مولایی مقدم، ۱۳۹۳).
توسعه پایدار: توسعه پایدار از منظر حقوق بین الملل قاعده‌های میانجی است که تطابق میان قواعد متعارض زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی (از جمله حقوق بشر) را تأمین می‌کند (شمسائی، ۱۳۸۵: ۱۱). و نقطه اتصال این سه حوزه با هماست، به طوری که از هم جدا نبوده، بلکه متقابلاً از هم حمایت می‌کنند و با هم همبستگی دارند (رضانی قوام آبادی، ۱۳۹۵: ۲۷۳).
توسعه پایدار گردشگری: از اشکال توسعه که بر مبنای آن منابع طبیعی، فرهنگی و سایر منابع گردشگری برای استفاده مداوم در آینده حفظ شود و در عین حال برای جامعه کنونی سودمند و مفید باشد (اینسکیپ، ۱۹۹۴؛ به نقل از افتخاری، ۱۳۹۲).

۴- پیشینه تحقیقات

۴-۱- تحقیقات خارجی

شفاپی و محمد (۲۰۱۵)، طی پژوهشی نام تجاری کشور مالزی را به عنوان یک مرکز گردشگری اسلامی مورد ارزیابی قرار داده‌اند. براساس یافته‌های پژوهش آنها، هم اکنون مالزی به خاطر داشتن محیط و شرایط اسلامی‌اش به عنوان یک مقصد محبوب و دلخواه گردشگری اسلامی مورد توجه قرار گرفته است و امروزه از این کشور به عنوان یک مرکز گردشگری حلال که در آن منابع مالی و همین طور خدمات و تسهیلات مورد نیاز فراهم است، یاد می‌شود. از آن جایی که در این کشور امکانات پیشرفته گردشگری و صنایع مربوط به مهمان نوازی اسلامی فراهم است و به هنر، میراث و فرهنگ خاص مسلمانان مالایی توجه می‌شود، این تلاش‌ها در راستای استراتژی تجاری سازی و برندبایی برای این کشور به عنوان یک مرکز در زمینه گردشگری اسلامی است. در پایان نیز با استفاده از نقاط ضعف و قوت‌های داخلی و همچنین فرصت‌ها و تهدیدهای خارجی را در زمینه SWOT مدل گردشگری اسلامی در این کشور را مورد بررسی ارزیابی قرار داده‌اند.

چوکایو^۲ و همکاران (۲۰۱۵)، پژوهشی با عنوان افزایش پتانسیل های گردشگری حلال در خلیج آندامان برای کشورهای مسلمان انجام داده‌اند. این پژوهش به دنبال ۵ هدف اساسی به این شرح بوده است: ۱- ارائه روش‌هایی برای ایجاد طرح‌های بازاریابی گردشگری حلال برای کشورهای اسلامی، ۲- ارائه پیشنهاد برای هر دو گروه کارآفرینان و همچنین تاجران در زمینه مدیریت گردشگری حلال برای جذب گردشگر از کشورهای اسلامی، ۳- مطالعه و بررسی روش‌های توسعه قابلیت‌های مدیریت گردشگری حلال به منظور حمایت از گردشگران کشورهای اسلامی، ۴- ارائه مدلی برای تنظیم استانداردهای مدیریتی و مدیریت گردشگری حلال برای گردشگران کشورهای اسلامی، ۵- ارائه فرصت و انتخاب‌های مختلف و متنوع از نظر خدمات و تولیدات گردشگری حلال برای گردشگران کشورهای اسلامی.

۴-۲- تحقیقات داخلی در ایران

طهماسی و یعقوبی (۱۳۹۷) به بررسی پژوهشی با عنوان "بررسی هویت گردشگری با رویکرد توسعه پایداری در منطقه مشگین شهر" پرداختند. هدف از این مطالعه، بررسی اهمیت گردشگری پایدار و نقش معماری در توسعه توریسم پایدار و بررسی مفهوم هویت در محیط ساخته شده به بررسی و شناخت و آگاهی از مطلوبیت عناصر گردشگری در مشگین شهر، پرداخته شود و راهکارهایی در زمینه ارتقای هویت گردشگری با رویکرد توسعه پایداری در محیط کالبدی انسان ساخت در این منطقه ارائه گردد. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و از طریق مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. نتایج حاکی از آن است، برای رسیدن به توسعه گردشگری پایدار در شهرستان مشگین شهر راهبردهای در نظر گرفته شده که عبارتند از: استفاده بهینه از توانایی‌ها، پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های موجود صنعت گردشگری در این منطقه، افزایش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و دولتی در منطقه، ایجاد و توسعه فضاهای اقامتی و خدماتی در منطقه (هتل، رستوران، مسجد و...)، توسعه نیروی انسانی متخصص و آموزش دیده در منطقه برای راهنمایی گردشگران و معرفی منطقه، تسهیلات.

نوعی و زند مقدم (۱۳۹۷) به بررسی پژوهشی با عنوان "شناسایی موثرترین عوامل بر توسعه گردشگری حلال شهر مشهد" پرداختند. این پژوهش باهدف توسعه پایدار گردشگری حلال در شهر مشهد انجام شد. روش تحقیق به لحاظ ماهیت، توصیفی و به لحاظ هدف، کاربردی می‌باشد. نتایج حاصل از رتبه‌بندی گزینه‌ها نشان داد که جاذبه مذهبی در توسعه گردشگری

¹ shafaei & Mohamed

² Chookaew

حلال، از اولویت برتری نسبت به سایر گزینه‌ها برخوردار است. پس از آن گزینه جاذبه تجاری قرار گرفته است و در جایگاه سوم بومی بودن محصولات جای گرفته است. همچنین نتایج نشان داد که بیشترین اثرگذاری را حمل و نقل بر توسعه گردشگری حلال مشهود خواهد داشت.

صفایی‌پور و دامن‌باغ (۱۳۹۶) به بررسی پژوهشی با عنوان "بررسی توسعه گردشگری حلال در ایران" پرداختند. این پژوهش از نوع کیفی است و با روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. جهت جمع‌آوری اطلاعات پژوهش نیز از منابع کتابخانه‌ای و روش پیمایشی استفاده شده است. در راستای دستیابی به هدف پژوهش، از تعدادی از کارشناسان امر گردشگری نظرسنجی شد. نتایج نشان داد که کارشناسان برداشت‌های متفاوتی نسبت به موضوع گردشگری حلال در ایران دارند. به اعتقاد موافقان طرح گردشگری حلال، ایران می‌تواند به قطب گردشگری اسلامی و حلال در جهان تبدیل شود و از آنجاکه ایران کشوری با رویکردهای اسلامی است، بهتر از هر کشور دیگری می‌تواند این شرایط را برای گردشگران مسلمان مهیا کند. از طرف دیگر، طبق نظرات مخالفان طرح گردشگری حلال، این سبک از گردشگری را برای ایران، بی‌مورد و اشتباه می‌دانند؛ بنابراین رونق گردشگری حلال در ایران نمی‌تواند منطقی باشد و برای ایران که در آن اصول حلال به طور طبیعی رعایت می‌شود، کاربردی نیست.

زروکی و اولیایی‌نسب (۱۳۹۶)، به بررسی پژوهشی با عنوان "بررسی عوامل موثر بر رشد گردشگری با تاکید بر رقابت‌پذیری مقصد کاربردی از روش داده‌های تابلویی پویا و تخمین زن GMM-Sys" پرداختند. نتایج حاکی از آن است که در مجموع اثر رقابت‌پذیری مقصد بر رشد ارزش افزوده حقیقی بخش گردشگری، اثری مثبت می‌باشد. البته نوع و اندازه‌ی آن در گروه‌های مختلف کشوری متفاوت است. بدین شرح که در تفکیک کشورها براساس ویژگی‌هایی نظیر صادرکننده‌گی سوخت؛ سطح درآمد؛ قرار داشتن در سطح ده کشور برتر از حیث تعداد گردشگران و میزان مخارج صورت گرفته در بخش گردشگری؛ و سطح توسعه یافتگی تفاوت معناداری در علامت و اندازه‌ی اثرگذاری رقابت‌پذیری مقصد بر رشد گردشگری مشاهده می‌شود. همچنین اثرپذیری رشد بخش گردشگری از سهم گردشگری در تولید ناخالص داخلی، جمعیت و نرخ ارز حقیقی مثبت است.

۵- روش پژوهش

این پژوهش، از منظر نتایج پژوهش، پژوهشی کاربردی می‌باشد. در این تحقیق از نظر کنترل متغیرها از روش پژوهش پیمایشی یا زمینه‌یابی استفاده می‌گردد، که به مشاهده دقیق و نزدیک پارامترهای مورد پژوهش و جمع‌آوری اطلاعات و معنا دادن به آن‌چه که مورد مشاهده در پرسشنامه‌ها از جامعه آماری حاصل پرداخته می‌شود، می‌باشد. از آن جهت که دو متغیر گردشگری حلال و توسعه پایدار در گذشته تحقیقاتی انجام شده و مربوط به رویداد گذشته می‌باشد، از نوع تحقیق غیر آزمایشی یا پس‌رویدادی نیز استفاده می‌گردد. با کمک مدل همبستگی و معادلات ساختاری رگرسیون در سطح اطمینان ۹۵٪ که برای بررسی فرضیه‌های تحقیق استفاده می‌گردد. برای گردآوری، تلخیص و آماده‌سازی داده‌ها و نرم افزار SPSS 21 برای انجام تجزیه و تحلیل آزمون‌های آماری بکار خواهند رفت.

۵-۱- روش گردآوری اطلاعات

روش‌های گردآوری اطلاعات به طور کلی به دو دسته روش‌های کتابخانه‌ای و روش‌های میدانی تقسیم می‌شود. در این تحقیق برای جمع‌آوری اطلاعات مربوط به پاسخگویی به سوالات پژوهش، پرسشنامه از نوع میدانی استفاده شده است. همچنین از روش کتابخانه‌ای مانند مطالعه کتاب‌ها، مقالات، مجلات، طرح‌های پژوهشی و بانک اطلاعاتی اینترنتی برای تدوین و نگارش استفاده می‌گردد.

۵-۲- ابزار گردآوری اطلاعات

ابزار گردآوری اطلاعات در این تحقیق دو پرسشنامه از جمله (۱) پرسشنامه استاندارد محقق ساخته توسعه پایدار گردشگری (افتخاری، ۱۳۹۲) و (۲) پرسشنامه استاندارد محقق ساخته مؤلفه‌های گردشگری حلال (مولایی مقدم، ۱۳۹۳) است. شیوه نمره-گذاری آن بر اساس طیف لیکرت ۵ گزینه‌ای از خیلی کم تا خیلی زیاد بوده است.

۵-۳- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

در این پژوهش برای تحلیل داده‌ها از روش‌های آماری توصیفی (جدول توزیع فراوانی، میانگین و انحراف استاندارد) و استنباطی (ضریب همبستگی و رگرسیون) استفاده می‌شود. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم افزار آماری SPSS نسخه ۲۱ استفاده شده است.

۶- آزمون فرضیه ها

در این تحقیق ۴ فرضیه در نظر گرفته شده است، که محقق با استفاده از شاخص‌های آمار استنباطی (ضریب همبستگی و رگرسیون) درصدد رد یا تایید آن برآمده است.

در تجزیه و تحلیل فرضیات:

فرضیه صفر دال بر عدم وجود رابطه معنادار در بین متغیرها است ($H_0=0$)

فرضیه پژوهش دال بر وجود رابطه معنادار در بین متغیرها است ($H_1 \neq 0$)

فرضیه اول:

فرضیه اول این تحقیق عبارت است از: «گردشگری حلال در شاخص فرهنگی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد تاثیر معناداری دارد».

جدول (۱): گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار و بعد فرهنگی

متغیر	شاخص	مدیران ارشد
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	ضریب همبستگی (پیرسون)	۰/۵۱۲ (**)
	سطح معناداری	۰/۰۰۰
	فراوانی	۹۴

(منبع: یافته‌های تحقیق) (**): نشانه معناداری در سطح کمتر از ۰/۰۱ *؛ نشانه معناداری در سطح کمتر از ۰/۰۵)

تفسیر:

با توجه به جدول (۱) که رابطه ضریب همبستگی پیرسون بین متغیرها را نشان می‌دهد، می‌توان گفت: چون ضریب همبستگی محاسبه شده در بین دو متغیر گردشگری حلال و بعد فرهنگی توسعه پایدار ($r = 0/512$) است و همچنین با توجه به این که سطح معناداری در جدول قید شده (۰/۰۰۰) و کمتر از یک درصد (۰/۰۱) است، پس باید گفت بین این دو متغیر رابطه و همبستگی مثبت و مستقیم وجود دارد. در نتیجه فرضیه صفر رد و فرضیه پژوهش پذیرفته می‌شود. بنابراین می‌توان گفت: گردشگری حلال تاثیر مثبتی در راستای توسعه فرهنگی پایدار شهر مشهد می‌شود. به عبارت دیگر هرچه میزان گردشگری حلال بالاتر رود به همان نسبت میزان توسعه فرهنگی پایدار افزایش خواهد یافت ($sig < 0/01$). با توجه به معنادار بودن این رابطه جهت مشخص شدن مقدار و میزان تبیین مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار به وسیله بعد فرهنگی از آزمون رگرسیون هم‌زمان استفاده می‌شود که نتایج آن به شرح زیر می‌باشد:

جدول (۲): نتایج تحلیل واریانس برای معناداری معادله رگرسیون

شاخص‌های آماری	شاخص منبع	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	مقدار F	R	مجذور R	سطح معناداری
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	رگرسیون	۵۶/۳۶۷	۱	۵۶/۳۶۷	۳۲/۷۶۵	۰/۵۱۲	۰/۲۶۳	۰/۰۰۰
	باقیمانده	۱۵۸/۳۷۱	۹۲	۱/۷۲۰				
	کل	۲۱۴/۶۳۸	۹۳					

(منبع: یافته‌های تحقیق)

همان‌طور که در جدول (۲) مشاهده می‌شود، مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار وارد معادله رگرسیون شده است. که ۲۶/۳ درصد واریانس معادله را تبیین می‌کند.

جدول (۳): نتایج تحلیل رگرسیون هم‌زمان مولفه‌های گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار و بعد فرهنگی

متغیر	شاخص‌های آماری	ضریب غیر استاندارد		سطح معناداری
		مقدار B	انحراف استاندارد خطا	
مقدار ثابت		ضریب استاندارد	۴/۹۸۰	۰/۰۱۳
		مقدار بتا	۲/۵۳۴	۲/۵۳۴
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار		ضریب استاندارد	۰/۰۲۴	۰/۰۰۰
		ضریب استاندارد	۰/۵۱۲	۵/۷۲۴

(منبع: یافته‌های تحقیق)

متغیر ملاک: بعد فرهنگی

بر اساس نتایج جدول فوق همان‌طور که مشاهده می‌شود، سطح معناداری مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه بعد فرهنگی پایدار، معنادار می‌باشد، در واقع در این فرضیه چنانچه جدول نشان می‌دهد گردشگری حلال عاملی تأثیرگذار و مهم در شاخص فرهنگی توسعه پایدار شهر مشهد می‌باشد. که معادله رگرسیون فوق نیز بدین صورت می‌باشد:

$$Y=bx+a$$

$$+۲/۹۰۰) + (گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار) /۱۱۴۰ = \text{بعد فرهنگی}$$

آزمون فرضیه دوم

فرضیه دوم این تحقیق عبارت است از: « گردشگری حلال در شاخص زیست محیطی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد تأثیر معناداری دارد».

جدول (۴): گردشگری حلال در راستای توسعه زیست محیطی پایدار

متغیر	شاخص	مدیران ارشد
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	ضریب همبستگی (پیرسون)	۰/۵۱۱ (**)
	سطح معناداری	۰/۰۰۰
	فراوانی	۹۴

(منبع: یافته‌های تحقیق) (**): نشانه معناداری در سطح کمتر از ۰/۰۱ *؛ نشانه معناداری در سطح کمتر از ۰/۰۵)

تفسیر:

با توجه به جدول (۴) که رابطه ضریب همبستگی پیرسون بین متغیرها را نشان می‌دهد، می‌توان گفت: چون ضریب همبستگی محاسبه شده در بین دو متغیر گردشگری حلال و توسعه زیست محیطی پایدار ($r=0/511$) است و همچنین با توجه به این که سطح معناداری در جدول قید شده ($0/000$) و کمتر از یک درصد ($0/01$) است، پس باید گفت بین این دو متغیر رابطه و همبستگی مثبت و مستقیم وجود دارد. در نتیجه فرضیه صفر رد و فرضیه پژوهش پذیرفته می‌شود. بنابراین می‌توان گفت: بعد زیست محیطی تأثیر مثبتی در گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار می‌شود. به عبارت دیگر هرچه میزان گردشگری حلال بالاتر رود به همان نسبت میزان توسعه زیست محیطی پایدار شهر مشهد افزایش خواهد یافت ($sig < 0/01$). با توجه به معنادار بودن این رابطه جهت مشخص شدن مقدار و میزان تبیین مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه زیست محیطی پایدار از آزمون رگرسیون هم‌زمان استفاده می‌شود که نتایج آن به شرح زیر می‌باشد:

جدول (۵): نتایج تحلیل واریانس برای معناداری معادله رگرسیون

شاخص های آماری	شاخص منبع	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار F	R	مجذور R	سطح معناداری
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	رگرسیون	۶۸/۱۸۶	۱	۵۶/۳۶۷	۳۲/۴۵۲	۰/۵۱۱	۰/۲۶۱	۰/۰۰۰
	باقیمانده	۱۹۳/۳۰۳	۹۲	۱/۷۲۰				
	کل	۲۶۱/۴۸۹	۹۳					

(منبع: یافته‌های تحقیق)

همان‌طور که در جدول (۵) مشاهده می‌شود، مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار وارد معادله رگرسیون شده است. که $۲۶/۱$ درصد واریانس معادله را تبیین می‌کند.

جدول (۶): نتایج تحلیل رگرسیون هم‌زمان مولفه‌های گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار و بعد زیست محیطی

شاخص های آماری	مقدار B	ضریب غیر استاندارد		سطح معناداری
		ضریب استاندارد	مقدار بتا	
مقدار ثابت	۱/۳۳۵			۰/۲۹۴
		۱/۲۶۵		۰/۰۰۰
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	۰/۱۲۶	۰/۵۱۱	۵/۶۹۷	۰/۰۰۰

(منبع: یافته‌های تحقیق)

متغیر ملاک: بعد زیست محیطی

براساس نتایج جدول فوق همان‌طور که مشاهده می‌شود، سطح معناداری مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار با بعد زیست محیطی، معنادار می‌باشد، در واقع در این فرضیه چنانچه جدول نشان می‌دهد گردشگری حلال عاملی تأثیرگذار و مهم در شاخص زیست محیطی توسعه پایدار شهر مشهد می‌باشد. که معادله رگرسیون فوق نیز بدین صورت می‌باشد:

$$Y = bx + a$$

$$+1/335) + (گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار) / 126 = \text{بعد زیست محیطی}$$

آزمون فرضیه سوم

فرضیه سوم این تحقیق عبارت است از: «گردشگری حلال در شاخص اجتماعی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد تأثیر معناداری دارد».

جدول (۷): گردشگری حلال در راستای توسعه شاخص اجتماعی پایدار

متغیر	شاخص	مدیران ارشد
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	ضریب همبستگی (پیرسون)	۰/۶۴۵ (***)
	سطح معناداری	۰/۰۰۰
	فراوانی	۹۴

(منبع: یافته‌های تحقیق) (**): نشانه معناداری در سطح کمتر از ۰/۰۱ *؛ نشانه معناداری در سطح کمتر از ۰/۰۵

تفسیر: با توجه به جدول (۷) که رابطه ضریب همبستگی پیرسون بین متغیرها را نشان می‌دهد، می‌توان گفت: چون ضریب همبستگی محاسبه شده در بین دو متغیر گردشگری حلال و توسعه شاخص اجتماعی پایدار ($r = 0/645$) است و همچنین با توجه به این که سطح معناداری در جدول قید شده ($0/000$) و کمتر از یک درصد ($0/01$) است، پس باید گفت بین این دو متغیر رابطه و همبستگی مثبت و مستقیم وجود دارد. در نتیجه فرضیه صفر رد و فرضیه پژوهش پذیرفته می‌شود. بنابراین می‌توان گفت: گردشگری حلال تأثیر مثبتی توسعه شاخص اجتماعی پایدار شهر مشهد می‌شود. به عبارت دیگر هرچه میزان گردشگری حلال بالاتر رود به همان نسبت میزان توسعه شاخص اجتماعی پایدار افزایش خواهد یافت ($sig < 0/01$). با توجه به معنادار بودن این رابطه جهت مشخص شدن مقدار و میزان تبیین مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار به وسیله بعد اجتماعی از آزمون رگرسیون هم‌زمان استفاده می‌شود که نتایج آن به شرح زیر می‌باشد:

جدول (۸): نتایج تحلیل واریانس برای معناداری معادله رگرسیون

شاخص های آماری	شاخص منبع	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	مقدار F	R	مجزور R	سطح معناداری
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	رگرسیون	۳۲۹/۵۲۰	۱	۳۲۹/۵۲۰	۶۵/۵۹۹	۰/۶۴۵	۰/۴۱۶	۰/۰۰۰
	باقیمانده	۴۶۲/۱۳۹	۹۲	۵/۰۲۳				
	کل	۷۹۱/۶۶۰	۹۳					

(منبع: یافته‌های تحقیق)

همان‌طور که در جدول (۸) مشاهده می‌شود، مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه شاخص اجتماعی پایدار وارد معادله رگرسیون شده است. که $41/6\%$ درصد واریانس معادله را تبیین می‌کند.

جدول (۹): نتایج تحلیل رگرسیون هم‌زمان مولفه‌های گردشگری حلال در راستای توسعه اجتماعی پایدار

متغیر	شاخص های آماری	ضریب غیر استاندارد		ضریب استاندارد	t	سطح معناداری
		مقدار B	انحراف استاندارد خطا			
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	مقدار ثابت	-۱/۴۲۹	۱/۹۵۵		-۰/۷۳۱	۰/۶۴۷
		۰/۲۷۷	۰/۰۳۴	۰/۶۴۵	۸/۰۹۹	۰/۰۰۰

متغیر ملاک: بعد اجتماعی (منبع: یافته‌های تحقیق)

بر اساس نتایج جدول فوق همان‌طور که مشاهده می‌شود، سطح معناداری مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه شاخص اجتماعی پایدار، معنادار می‌باشد، در واقع در این فرضیه چنانچه جدول نشان می‌دهد گردشگری حلال عاملی تأثیرگذار و مهم در شاخص اجتماعی توسعه پایدار شهر مشهد می‌باشد. که معادله رگرسیون فوق نیز بدین صورت می‌باشد:

$$Y=bx+a$$

$$-۱/۴۲۹ - (گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار) = ۰/۲۷۷ \times \text{بعد اجتماعی}$$

آزمون فرضیه چهارم

فرضیه چهارم این تحقیق عبارت است از: «گردشگری حلال در شاخص اقتصادی در راستای توسعه پایدار شهر مشهد تأثیر معناداری دارد».

جدول (۱۰): گردشگری حلال در راستای توسعه شاخص اقتصادی پایدار

متغیر	شاخص	مدیران ارشد
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	ضریب همبستگی (پیرسون)	۰/۹۱۹ (***)
	سطح معناداری	۰/۰۰۰
	فراوانی	۹۴

(منبع: یافته‌های تحقیق) (**): نشانه معناداری در سطح کمتر از ۰/۰۱ *؛ نشانه معناداری در سطح کمتر از ۰/۰۵)

تفسیر:

با توجه به جدول (۱۰) که رابطه ضریب همبستگی پیرسون بین متغیرها را نشان می‌دهد، می‌توان گفت: چون ضریب همبستگی محاسبه شده در بین دو متغیر گردشگری حلال و توسعه شاخص اقتصادی پایدار ($r = 0/919$) است و همچنین با توجه به این که سطح معناداری در جدول قید شده ($0/000$) و کمتر از یک درصد ($0/01$) است، پس باید گفت بین این دو متغیر رابطه و همبستگی مثبت و مستقیم وجود دارد. در نتیجه فرضیه صفر رد و فرضیه پژوهش پذیرفته می‌شود. بنابراین می‌توان گفت: گردشگری حلال تأثیر مثبتی در راستای توسعه شاخص اقتصادی پایدار می‌شود. به عبارت دیگر هرچه میزان گردشگری حلال بالاتر رود به همان نسبت میزان توسعه شاخص اقتصادی پایدار افزایش خواهد یافت ($sig < 0/01$). با توجه به معنادار بودن این رابطه جهت مشخص شدن مقدار و میزان تبیین مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه شاخص اقتصادی پایدار به وسیله از آزمون رگرسیون هم‌زمان استفاده می‌شود که نتایج آن به شرح زیر می‌باشد:

جدول (۱۱): نتایج تحلیل واریانس برای معناداری معادله رگرسیون

شاخص‌های آماری	شاخص منبع	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	مقدار F	R	مجذور R	سطح معناداری
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	رگرسیون	۲۰۴۳/۳۹۲	۱	۲۰۴۳/۳۹۲	۵۰۰/۱۸۹	۰/۹۱۹	۰/۸۴۵	۰/۰۰۰
	باقیمانده	۳۷۵/۸۴۲	۹۲	۴/۰۸۵				
	کل	۲۴۱۹/۲۳۴	۹۳					

(منبع: یافته‌های تحقیق)

همان‌طور که در جدول (۱۱) مشاهده می‌شود، مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه شاخص اقتصادی پایدار وارد معادله رگرسیون شده است. که $۸۴/۵$ درصد واریانس معادله را تبیین می‌کند.

جدول (۱۲): نتایج تحلیل رگرسیون هم‌زمان مولفه‌های گردشگری حلال در راستای توسعه شاخص اقتصادی پایدار

شاخص‌های آماری	ضریب غیر استاندارد		ضریب استاندارد	t	سطح معناداری
	مقدار B	انحراف استاندارد خطا			
متغیر					
مقدار ثابت	-۳/۷۱۷	۱/۷۶۳		-۲/۱۰۸	۰/۰۳۸
گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار	۰/۶۸۹	۰/۰۳۱		۲۲/۳۶۵	۰/۰۰۰

متغیر ملاک: بعد اقتصادی (منبع: یافته‌های تحقیق)

براساس نتایج جدول فوق همان‌طور که مشاهده می‌شود، سطح معناداری مولفه گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار با بعد اقتصادی، معنادار می‌باشد، در واقع در این فرضیه چنانچه جدول نشان می‌دهد گردشگری حلال عاملی تأثیرگذار و مهم در شاخص اقتصادی توسعه پایدار شهر مشهد می‌باشد. که معادله رگرسیون فوق نیز بدین صورت می‌باشد:

$$Y=bx+a$$

$$-۳/۷۱۷ - (گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار) / ۰/۶۸۹ = \text{بعد اقتصادی}$$

نتیجه‌گیری

یکی از مشکلات موجود برای مسلمانان در صنعت گردشگری همواره این بوده است که به رغم این که دین اسلام افراد را ترغیب به سفر و دیدن عالم می‌کند، اما ساختار فرهنگی بسیاری از کشورها به گونه‌ای است که قوانینی بسیار متفاوت از قوانین موجود در دین اسلام و موارد منع شده در آن دارند و اساساً قصد سفر در دیدگاه اسلام در جنبه‌هایی متفاوت است. با داشتن چنین اهداف و انگیزه‌هایی مسلمانان در بسیاری از سفرها با محدودیت‌هایی مواجه هستند که از آن جمله می‌توان به مواردی مانند یافتن غذای حلال، سرو گسترده نوشیدنی‌های الکلی و اختلاط زن و مرد موجب ایجاد محدودیت‌هایی برای آنان اشاره کرد که این موارد موجب ایجاد محدودیت‌هایی در سفرهای آنان می‌شود، اما از سوی دیگر تعداد زیاد مسلمانان موجب ایجاد جنبش‌هایی در حل این مشکلات و استفاده از این بخش بازار در صنعت گردشگری شده است. ظهور برند حلال یکی از راه‌حل‌های این موضوع بود که با کمک سازمان کنفرانس اسلامی و ایجاد استانداردهایی برای آن به وجود آمد.

استقبال گسترده مسلمانان از این برند و وجود مشکلات آن‌ها در گردشگری موجب تعریف حوزه‌های گردشگری اسلامی و گردشگری حلال شد. گردشگری حلال شکلی از گردشگری برای مسلمانان است که ترجیح می‌دهند از خدمات و امکانات و فعالیت‌ها و محصولات سازگار با اصول اسلامی استفاده کنند. یعنی آن‌ها از گردشگری که در آن مکان‌های پیشنهاد شده به مسلمانان منطبق بر اصول شریعت و حلال است. امروزه کشورهای مختلف هر یک با مزیت‌های رقابتی خاص خود، خدمات خاصی را مخصوص دسته خاصی از مشتریان با توجه به ایدئولوژی‌ها و ارزش‌های فرهنگی و مذهبی خود ارائه می‌دهند تا بتوانند با جذب گردشگران مورد نظر خود از مزایای این صنعت استفاده کنند و از این رویش برای جذب گردشگران مسلمان جهان از یکدیگر سبقت می‌گیرند. به همین منظور نیز برخی کشورها مانند مالزی و ترکیه و برخی کشورهای دیگر که در ورود انواع گردشگر به خصوص گردشگران مذهبی یا مسلمان پیشرو هستند، ترتیبی اتخاذ کرده‌اند تا با جذب گردشگران مسلمان، این بخش از صنعت گردشگری کشور خود یعنی گردشگری حلال را نیز رونق دهند؛ به همین دلیل در کنار انواع فرصت‌هایی که برای جذب توریسم داخلی تدارک دیده‌اند امکاناتی را نیز برای استفاده گردشگران مسلمان فراهم کرده‌اند.

امروزه صنعت گردشگری در اقتصاد کشورهای جهان دارای جایگاه مهمی بوده، به طوری که پس از صنایع نفت و خودروسازی، سومین صنعت درآمدزای هزاره جدید و فعالیت مهمی برای کسب درآمد و توسعه پایدار در کشورها محسوب می‌شود. در این میان، سکونتگاه‌های شهری، مشکلاتی از قبیل: مهاجرت‌های روستا-شهری، فقر، پایین بودن سطح اشتغال و سطح بهره‌وری در بخش صنعتی و کشاورزی، فقدان یا کمبود زیربنای‌ها با مسائل و رفاهی و خدماتی، بیکاری و کمبود درآمد مواجهند، این در حالی است که تعداد قابل توجهی از سکونتگاه‌های شهری در کشور به لحاظ موقعیت مکانی و داشتن عناصر مهم جذب گردشگر و به خصوص در ارتباط با گردشگری حلال دارای زمینه‌های مناسبی برای توسعه فعالیت‌های گردشگری می‌باشند. تحقیق حاضر با درک این موضوع به بررسی نقش گردشگری حلال در توسعه پایدار شهر مشهد پرداخته است. و با توجه به نتایج فرضیات مشخص شد که شاخص حمل و نقل بیشترین تأثیر را در توسعه گردشگری حلال دارد و گردشگری حلال در بین شاخص‌های توسعه پایدار (فرهنگی، اجتماعی، زیست محیطی و اقتصاد) بیشترین توسعه در شاخص اقتصادی شهر مشهد دارد.

وجود حرم امام رضا و بقاع متبرکه در شهر و همین‌طور قرار گرفتن در مسیر راه عتبات عالیات می‌تواند باعث افزایش آمار گردشگران حلال و رونق این صنعت در کشور شود و منبع با ارزش اشتغال‌زایی و ایجاد درآمد حاصل از توریسم مذهبی و توسعه اقتصادی و اجتماعی منطقه و به خصوص شهر مشهد شود. این مهم تنها با برنامه‌ریزی و مدیریت جهانگردی و شهری قوی در راستای توسعه پایدار امکان‌پذیر است و می‌تواند باعث توسعه توریسم حلال شود. و در انتها پیشنهادات زیر ارائه می‌گردد:

- ایجاد واحد مستقل به نام گردشگری حلال به عنوان متولی امر گردشگری (عملیاتی و راهبردی)

- تشویق سرمایه‌گذاران جهت مشارکت در احداث زیرساخت در کنار جاذبه‌های مذهبی.

- با توجه به کمبود انجام پژوهش‌ها و نداشتن سیاست‌ها و برنامه‌های دقیق و منسجم در حوزه گردشگری حلال، لازم و

ضروری است که پژوهش‌های درخور و متناسب و برنامه‌های جامعی برای روشن شدن واقعیت این مسئله انجام شود.

مراجع

- افتخاری، رضوان(۱۳۹۲)، رابطه بین سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار گردشگری در روستای ایبانه. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. دانشکده مدیریت و حسابداری.
- جوادی، سیدرضا (۱۳۹۵)، توسعه پایدار گردشگری شهری و زیرساخت ها و اثرات آن، کنفرانس بین المللی فرهنگ، هنر و معماری اسلامی، جزیره کیش.
- حاجی نژاد، علی؛ پایدار، ابودر؛ باقری، فاطمه؛ عبدی، ناصر(۱۳۹۵)، ارزیابی تأثیر گردشگری حلال بر حوزه‌های گردشگری ایران با استفاده از مدل جمع وزنی (WSM)، فصلنامه سیاستهای راهبردی و کلان، سال چهارم، شماره پانزدهم، صص ۲۷-۴۶.
- خاکزند، مهدی؛ آقابزرگی، کوروش؛ لرکی، نگین(۱۳۹۴)، بررسی و تبیین ابعاد گردشگری حلال در راستای توسعه پایدار، دومین کنفرانس ملی معماری و منظر شهری پایدار، صص ۱-۱۱.
- رضوانی قوام آبادی، محمدحسین؛ شفیق فرد، حسن(۱۳۹۵)، توسعه پایدار و حق بر محیط زیست سالم؛ چشم انداز نسل آینده، فصلنامه سیاست جهانی، شماره ۱.
- زروکی، شهریار؛ اولیایی نسب، مرضیه (۱۳۹۶)، بررسی عوامل موثر بر رشد گردشگری با تاکید بر رقابت پذیری مقصد کاربردی از روش داده‌های تابلویی پویا و تخمین زن GMM-Sys، مجله‌ی برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال ششم، شماره ۳۲.
- سلیمی سبحان، محمدرضا(۱۳۹۳)، امنیت و توسعه پایدار گردشگری(مطالعه موردی: شهرتهران)، پژوهشنامه جغرافیای انتظامی، سال دوم، شماره هشتم، صص ۹۷-۱۲۸.
- سرائی، محمد حسین؛ امیدوار، کمال؛ علیزاده شورکی، یحیی (۱۳۹۲)، تحلیل و ارزیابی شاخصهای اقتصادی - اجتماعی توسعه پایدار در محلات شهرتاریخی میبد، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۸، شماره اول، صص ۱۷۷-۲۰۵.
- شمسائی، محمد(۱۳۸۵)، حقوق بین الملل اقتصادی و اصل توسعه پایدار، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، شماره ۱۹.
- صفایی پور، مسعود و دامن باغ، صفیبه(۱۳۹۶)، بررسی توسعه گردشگری حلال در ایران، فصلنامه میراث و گردشگری، صص ۷۱-۹۷.
- طهماسی، علی و یعقوبی، معصومه (۱۳۹۷)، بررسی هویت گردشگری با رویکرد توسعه پایدار در منطقه مشگین شهر، کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی جهان اسلام ایران - تبریز(پایتخت گردشگری کشورهای اسلامی ۲۰۱۸).
- قدمی، مصطفی و علیقلی زاده فیروزجایی، ناصر (۱۳۹۱)، ارزیابی توسعه گردشگری مقصد در چارچوب پایداری نمونه مورد مطالعه (دهستان تمشکل / شهرستان تنکابن)، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۷، شماره اول، صص ۷۹-۱۰۴.
- ملکی، سعید(۱۳۹۰)، درآمدی بر توسعه پایدار شهری، انتشارات دانشگاه شهید چمران اهواز، چاپ اول.
- مولایی مقدم، نازنین(۱۳۹۳)، نقش گردشگری حلال در جذب گردشگران مسلمان. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. دانشکده مدیریت و حسابداری.
- نوعی، هنگامه و زند مقدم، محمدرضا(۱۳۹۷)، شناسایی موثرترین عوامل بر توسعه گردشگری حلال شهر مشهد، کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای جهان اسلام ایران-تبریز(پایتخت گردشگری کشورهای اسلامی ۲۰۱۸)، صص ۱-۱۵.
- همایون، محمد هادی(۱۳۸۴)، جهانگردی، ارتباطی میان فرهنگی، دانشگاه امام صادق، تهران.
- Borow,C.J.(1995) "Sustainable development, concept, value and practice".Third World Planning Review.17(4), 121-134